

Dødsstraffen og de ti bud. Henrettelser på Agder 1604-1663¹

Praktiseringen av dødsstraff i eldre tid er et lite utforsket felt i norsk historieskriving. Det fins ingen landsomfattende undersøkelse, og bare én regional, den er fra Rogaland.² Derimot refereres ofte lovverkets bestemmelser, men denne normative kildetypen forteller lite eller ingenting om *praktiseringen* av dødsstraff. Det som peker seg ut som en hovedkilde til praktiseringen, er de statlige lensregnskapene. Der fins lenets inntekter og utgifter. Henrettelser skulle bekostes av lenet på statens vegne, og vi kan derfor vente å finne omkostningene i regnskapene. For Agders del er lensregnskapene bevart fra begynnelsen av 1600-tallet av. I denne undersøkelsen har jeg gjennomgått alle regnskapene fra Agder i tidsrommet 1604-1663, og registrert alle henrettelser som er nevnt der.³ Etter 1663 ble lenene omgjort til amt i forbindelse med eneveldets innføring.⁴

Siktemålet har vært å kartlegge henrettelsene på Agder i denne perioden med tanke på omfang, forbrytelsesmønster, kjønns- og geografisk fordeling, fangebehandling og prosedyrer ved dødsdom og henrettelse. Det vil i noen grad også bli trukket opp noen linjer framover mot 1700- og 1800-tallet, da omfanget avtok og til slutt opphørte helt.

Innledningsvis skal vi se på hvilke handlinger som etter lovene kunne føre til dødsstraff, samt Bibelsens innflytelse på lovgivningen. Kildegrunnlaget blir deretter gjennomgått, dernest omfanget, forbrytelsesmønsteret og kjønnsfordelingen. De ulike forbrytelseskategoriene blir så kommentert, med unntak av trolldom.⁵ Til slutt skal vi se nærmere på hvordan kildene kan gi oss et bilde av rettergangsprosedyren for og behandlingen av de dødsdømte egdene.

Dødsstraff i lovverket

På 1500- og 1600-tallet ble strafferetten skjerpet. Flere forbrytelser enn før ble belagt med dødsstraff. Noen lovbrudd innebar kroppsstraff. Bøtenivået ble høyere. Både kvinner og menn ble i økende grad straffet for sex utenfor ekteskap. Dødsstraffen kunne i særlig alvorlige tilfeller innebære ulike former for tilleggsstraff. Det dreide seg vanligvis om vanærende behandling av den døde kroppen, men etter hvert kom det også enkelte bestemmelser om tortur før henrettelsen. Mosebøkene i Bibelen inneholder "regler" om hvilke handlinger som skulle straffes med døden. De mosaiske rettsreglene fikk stor påvirkning på strafferetten i protestantiske land, også i Danmark-Norge. Nedenfor skal vi se nærmere på hvordan Bibelen virket inn på straffelovgivningen, men først ta for oss de ulike forbrytelsene som var belagt med dødsstraff.

Mange typer lovbrudd kunne føre til dødsstraff. Drap var det vanligste, men de fleste

drap ble *ikke* ble straffet med døden. Dersom drapet hadde skjedd "uforsynet", dvs. ved et uhell eller i nødverge, kjøpte drapsmannen seg fri med bøter til staten og den dreptes arvinger. Tok en derimot livet av et annet menneske med hensikt var det ubotamål, dvs. en forbrytelse som var så grov at den ikke kunne bøtes for. Gjerningsmannen ble da dømt fredløs. Det innebar tap av samfunnets rettsvern. Dermed var det fritt fram for enhver å skade eller drepe den fredløse, uten at man kunne straffes for det. Ordningen kan ha sin bakgrunn i at drapsmannen ofte stakk av dersom han forstod at drapet ikke ville bli vurdert som "uforsynet". Når gjerningsmannen var i myndighetenes forvaring, ble han vanligvis dømt til døden og henrettet.

Det var også dødsstraff for landsforræderi, for eksempel å reise allmuen til opprør mot staten og dens representanter. De som ble dømt for trolldom ble vanligvis, men ikke alltid, straffet med døden. Flere typer seksualforbrytelser var ubotamål, som voldtekt, homofili, sex med dyr og tredjegangs hør, dvs. når gifte personer ble tatt for seksuell omgang med andre enn ektefellen. Dessuten var det dødsstraff for blodskam. I perioden 1610-1637 ble blodskam definert som seksuell omgang mellom folk som var i slekt eller svogerskap inntil annet ledd, dvs. søskenbarn. Før og etter dette tidsrommet ble sex mellom søskenbarn regnet som "leiermål i forbudne ledd", på linje med tremenninger, og straffet med høye bøter eller forvisning.⁶

Det var videre dødsstraff for falskmyntneri, forfalsking av kongens brev eller segl, "bortløping" med annen manns kone og grovt ran. Å forvolde alvorlig skade på annen person kunne også bli straffet med døden. Videre fins det eksempler på at gjentatte tilfeller av desertering kunne medføre dødsstraff.

Vi tar også med at selvmord var ubotamål. Her var det naturligvis ingen å henrette, men formuen tilfalt staten, som ved alle andre former for ubotamål. Og lensherrens kontraktsvilkår var vanligvis slik at han fikk en andel av alle typer "uvisse" inntekter. Dermed kunne øvrigheten ha personlige økonomiske interesser av å få dømt bemedlede personer. De fleste henrettede på Agder eide likevel ikke mer enn klærne de gikk i, skal vi tro de mange tingsvitnebrevene.

Som nevnt var strafferetten i stadig endring. De ulike forbrytelsene som ble regnet som ubotamål var spesifisert i Landsloven, dvs. Magnus Lagabøtes Landslov av 1274. Denne lovboka gjaldt fram til 1604, da Christian 4.s Norske Lov ble autorisert. Den nye lovboka var i meget stor grad bare en oversettelse av den gamle. En felles straffelovgivning for Danmark og Norge kom egentlig først i stand ved Christian 5.s danske og norske lovbøker i 1680-årene, selv om mange av bestemmelsene bygde på eldre forordninger.⁷ Der ble strafferetten strengere enn noen gang tidligere. For første gang ble nå også henrettelses- og til dels torturmetoder systematisk beskrevet i lovverket. Men i tillegg til lovbøkene hadde man lenge måttet forholde seg til en rekke forordninger som angikk strafferetten.

I den følgende tida ble det et stadig større gap mellom lov og rettspraksis. Ortodoksien med sin bibelfundamentalisme ble gradvis avløst av rasjonalismens mer kritiske holdning. Fornuft og vitenskap var nye idealer. Dette ga seg etter hvert utslag i en mer human straffeprosess. Underrettsdommerne dømte fortsatt i stor grad etter lovverket, men ofte ble dommene mildere i høyere rettsinstanser. Dessuten kunne kongen benåde dødsdømte, eller formilde straffen. Og det skjedde ofte. I løpet av 1700-tallet ble det vanlig med

forvaring i tukthus for en del forbrytelser som tidligere hadde medført dødsstraff. I første omgang ble selve dødsdommen gjerne omgjort til tukthusstraff. Men etter hvert kom også domsavsigelsene til å fjerne seg mer og mer fra lovverket. Det gjaldt særlig lovbrudd som blodskam og sodomi. Fra midten av 1700-tallet ble ikke folk lenger henrettet for slike forbrytelser, men i stedet satt i tukthus.⁸ I 1771 kom forordningen som opphevet dødsstraffen for tyveri.⁹ Forsettlig drap, mordbrann og lignende førte derimot fortsatt til halshogging, det varte til utpå 1800-tallet.

Bibelen og strafferetten

Reformasjonen med Luthers vektlegging av Bibelen som rettesnor – ”sola scriptura” (skriften alene) – fikk stor innvirkning på strafferettspleien. Pavekirkas lovgivning gjaldt ikke lengre i de protestantiske landene. I stedet ble Bibelen, og især mosebøkene anvisninger, det viktigste grunnlaget for utviklingen av strafferetten. ”En trollkvinne skal du ikke la leve” (2. mosebok 22.18), ”Om noen har omgang med et dyr, skal han lide døden, og dyret skal dere slå i hjel” (3. mosebok, 20.15), og lignende bibelsteder ble nå brukt som inspirasjonskilder for den kongelige lovgivning. At kongen nå ble kirkas overhode, virket i samme retning. Det var kongens ansvar å se til at de guddommelige lover, slik de var nedfelt i Bibelen, ble håndhevet. Kongen og hans menn måtte straffe de ugudelige, ellers ville hele riket få merke Guds vrede i form av alskens ulykker. De ti bud ble brukt som systemiseringsgrunnlag både i juridiske uttalelser og i lovverkene.¹⁰ I Sverige ble deler av mosebøkene kort og godt tatt med som appendiks til landsloven fra 1608 av, og dermed gjeldende strafferett.¹¹ I Danmark-Norge var strafferettsdelen av Christian 5.s lovgivning i 1680-årene disponert ut fra de ti bud.

Det er ingen tvil om at den økte bibelske innflytelse på strafferetten medførte en skjerpelse av denne, både i form av at straffene ble strengere og ved at nye handlinger ble omfattet av straffelovgivningen.¹² Talionsprinsippet – ”øye for øye, tann for tann” – ble anvendt med hensyn til drap. En dansk forordning slo allerede i 1532 fast at ”den mann som slår en annen i hjel og blir grepet på ferske gjerninger, skal bøte liv for liv”.¹³ Å ta et liv skulle altså bøtes med eget liv. Det gikk riktignok lang tid før prinsippet fikk fullt gjennomslag i Norge. Den gamle sedvanen med å gjøre opp drap med bøter og erstatning til de etterlatte var svært seiglivet. Først i 1687 ble det uttrykkelig slått fast at kun uhell eller nødverge skulle fritta for dødsstraff. Til tross for at myndighetene lenge hadde forsøkt å bekjempe denne praksisen gjennom forordninger. I Danmark gikk utviklingen raskere. Men talionsprinsippet ble ikke gjort gjeldende ved legemsbeskadigelse. Her gjaldt fortsatt den gamle botspraksisen, både i lovverk og faktisk rettshåndhevelse.¹⁴

Den mosaiske rettsinnflytelsen nådde sitt høydepunkt i Christian 5.s Danske og Norske Lover i 1680-årene, skjønt mange av bestemmelsene er kopiert fra tidligere forordninger. Nytt er det imidlertid at alle dødsdommene har spesifiserte henrettelsesmetoder. Trollfolk og sodomitter skulle brennes. Bålstraffen hadde inntil da ikke hatt noen lovhemmel, praktiseringen baserte seg utelukkende på sedvane. Drapsmenn skulle halshogges. Spedbarnsmordersker skulle først halshogges, deretter skulle hodet settes på stake. Tortur og fryktelig lemlesting *før* henrettelsen ble også i ett tilfelle foreskrevet i loven. Gudsbespottelse skulle få sin tunge og ene hånd avkuttet i levende live før halshoggingen.

Og i en forordning i 1697 ble straffen for noen typer mord – på ektefelle, husbond, husfrue og deres barn – skjerpet til det helt barbariske. Den dømte skulle knipes med rødglødende tenger, først på gjerningsstedet, så på alle byens torv – på landsbygda tre ganger mellom gjerningssted og rettersted – og tilslutt på selve retterstedet. Videre skulle høyre hånd kuttes av før halshoggingen.¹⁵ Den døde kroppen skulle parteres i fire deler, som så ble lagt på hjul og steile. Vognhjul ble da plassert liggende oppå stokker (steiler). Hodet ble satt på en stake, mens hånden ble spikret fast under. Som om ikke alt dette var nok, tok forordningen forbehold om at kongen i spesielle tilfeller kunne skjerpe straffen ytterligere!¹⁶

For den ”ugudelige” dødsdømte innebar henrettelsen en soning med Gud og dermed mulighet for evig frelse, forutsatt at man angret, ba om tilgivelse og tok straffen. Prestene var pålagt å bistå under henrettelsen, og deres oppgave var å forhindre at den ulykkeliges sjel havnet hos djevelen.

Kildegrunnlaget

I lensregnskapene er henrettelser ført som utgiftsposter. Bøddelen skulle ha betaling for sine tjenester, og lensherren la ut på statens vegne. Kostnaden ble så ført til utgift i regnskapet. Regnskapene for Agderlenene tar til i 1601 og varer fram til 1663.¹⁷ En del årganger er imidlertid gått tapt. Det mangler 11 årganger av regnskapene for Nedenes len, Råbyggelag og Mandal len, og 13 årganger av Lista len. Men selv om regnskapet mangler, fins det i en del tilfeller bevarte vedlegg. Det er særlig to typer dokumenter som er relevante i denne sammenheng. Dersom den henrettede ikke etterlot seg noen midler, ble det gjerne utstedt et tingsvitne som bekreftet dette. I andre tilfeller kan vi være så heldige å finne kvitteringer for betaling i forbindelse med pågripelser, fangetransport og fengselsopphold der det framgår at fangen senere er henrettet.

Lensregnskapene utgjør den i særklasse viktigste kildeserien til vårt formål. Hadde tingbøkene vært bevart, ville de også vært sentrale. Lista len er det eneste område på Agder der tingbøker er bevart fra denne tida, men den eldste starter ikke før i 1657, altså helt mot slutten av vår periode. Her fins én sak som ville ført til dødsstraff, men den tiltalte døde av andre årsaker før dommen falt.¹⁸

I tallmaterialet nedenfor er det tatt med fire henrettelser som er funnet i andre kilder enn lensregnskapene. To av dem er funnet i dombøkene fra den geistlige kapittelretten.¹⁹ De er nevnt der i forbindelse med en disiplinærsak mot en prest. Presten hadde bl.a. revet opp skjorta til en fange før halshoggingen, samt slept bort den døde kroppen av en halshogget kvinne. Slike handlinger var grove brudd på presteembetet. Det var bare bøddelen eller hans hjelper (kalt nattmannen eller rakkeren), som skulle gjøre slikt.

Omfanget

Totalt har jeg funnet 125 henrettelser i tidsrommet 1604-1663. 121 av disse er funnet i lensregnskapene. Av disse er 114 ført i utgiftslistene, én er nevnt indirekte i en bøteliste, to finnes nevnt i et domsbrev over en tredje person, mens de fire siste er kjent fordi vedlegg om dem er bevart. Dessuten har jeg som nevnt funnet fire henrettelser i andre kilder.²⁰ Et sentralt spørsmål blir da i hvilken grad lensregnskapene gir et fullstendig bilde. Kan det ha

forekommet henrettelser som ikke er kommet med i regnskapene?

For at lensherren skulle få dekket sine utgifter til fengselsopphold og henrettelser fra staten, var det nødvendig at disse ble ført til utgift i regnskapet. Kostnadene var såpass store at vi må anta at man normalt sørget for inndekning. Vi har ingen alternative kilde serier vi kan kontrollere regnskapene mot, men her og der finner vi enkelttilfeller. For eksempel kan vi i Jacob Justsen Wolfs dagbok lese at han 12. oktober 1629 overvar halshoggingen av en forbryter ved navn Anders Jacobsen ved Fjære.²¹ Henrettelsen finner vi igjen i lensregnskapene. Som nevnt ovenfor har jeg tatt med fire henrettelser som er funnet i andre kilder. Som nevnt mangler en del årganger av lensregnskapene. Det reelle antallet henrettelser i perioden har trolig ligget rundt 140. Det utgjør i snitt ca. 2,3 henrettelser pr. år for Agder under ett. Vi kan regne med en gjennomsnittlig folkemengde i perioden på ca. 40 000.²² Henrettelsesfrekvensen blir dermed ca. 1:17 400.

Hvordan fordeler henrettelsene seg geografisk på de fire administrative områdene? Lista len har 47 kildebelagte henrettelser. I Mandals len fins 28. Nedenes og Råbyggelag er regnskapsført sammen siden Råbyggelag ikke var et eget len, men et fogderi som alltid fulgte Nedenes len. Der er 45 kjent fra regnskapene. To henrettelser er bare ført i et "samleregnskap" for Nedenes, Råbyggelag og Mandal. En lar seg ikke plassere. Utenom de fire landdistriktene, fins to henrettede bosatt i Kristiansand. Byen utgjorde et eget retts- og administrasjonsområde, med sine egne domstoler. Gjør vi skjønnsmessige tillegg for årgangene som mangler, kan vi regne med ca. 54 henrettelser i Lista, ca. 52 i Nedenes/Råbyggelag og ca. 33 i Mandal. Antall henrettelser pr. år blir da i snitt 0,85 i Lista, 0,83 i Nedenes/Råbyggelag og 0,52 i Mandal. Det var altså om lag like mange henrettelser i Lista len som i Nedenes og Råbyggelag til sammen.

Hvordan blir bildet om vi tar hensyn til folketallet? Etter manntallene i 1660-åra hadde Lista len om lag 17 370 innbyggere, dermed kan det gjennomsnittlige folketallet i undersøkelsesperioden ha vært om lag 14 300 om vi grovt regner samme vekstrate der som i Agder for øvrig. Det gir en henrettelsesfrekvens i Lista len på ca. 1:17 000. I Mandal kan vi regne en snittbefolkning på ca. 8 230, det gir en frekvens på ca. 1:15 800. I Nedenes/Råbyggelag kan snittbefolkningen ha vært om lag 16 400. Frekvensen blir ca. 1:19 800. I forhold til folketallet var det altså flest henrettelser i Mandal og færrest i Nedenes/Råbyggelag, men forskjellene er ikke store. Ut fra dagens folketall på Agder tilsvaret det om lag 20 henrettelser årlig.

Forbrytelsesmønsteret

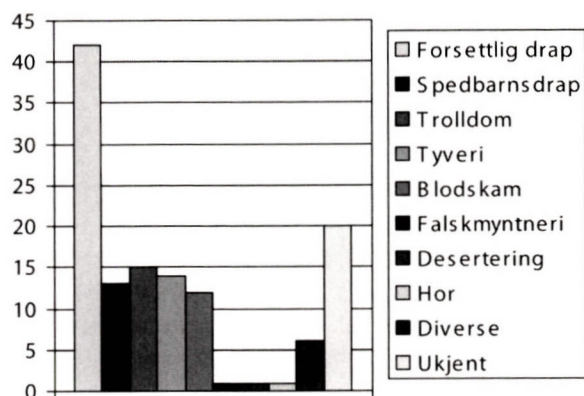
I figur 1 ser vi at drap var den klart vanligste årsaken til henrettelse, med 42 av de til sammen 125 tilfellene. Spedbarnsdrap, trolldom, tyveri og blodskam er omtrent jevnstore kategorier med 12-15 henrettelser. For 20 av de dødsdømte kjenner vi ikke forbrytelsen.

Forbrytelsesmønsteret er svært kjønnsdelt. Menn ble henrettet for mord og tyveri, kvinner for spedbarnsdrap og trolldom. Bare i blodskamsakene er det like mange av hvert kjønn. Det siste var ingen selvfølge. I en undersøkelse fra Rogaland er det påvist at av de 24 personene som ble henrettet for blodskam i perioden 1602-1661 var 14 kvinner og 10 menn. Skjevheten forklares med at menn lettere kunne rømme, kvinner på rømmen vakte mer oppsikt, og det var selvsagt vanskeligere for kvinner å stikke av dersom forholdet

hadde resultert i graviditet og fødsel.²³

Av de i alt 125 henrettede var 85 menn og 37 kvinner. I tre tilfeller er kjønn ukjent.

Figur 1. Kildebelagte henrettelser på Agder 1604-1663. Absolutte tall.

Sammenligning Agder og Rogaland

Som nevnt innledningsvis er det tidligere bare gjort en regional, norsk undersøkelse om dødsstraff og henrettelser i eldre tid. Hans-Eyvind Næss publiserte i 1990 tallmateriale for dødsstraff i Rogaland, basert på tingbøkene, og for henrettelser, basert på lensregnskapene.²⁴ Fylket skiller seg, sammen med Finnmark, ut fra resten av landet da både tingbøker og lensregnskaper er bevart for mesteparten av 1600-tallet. Dermed gir kildene grunnlag for å undersøke forholdet mellom avsagte dødsdommer og faktisk utførte henrettelser. Næss fant i perioden 1610-1660 223 kildebelagte dødsdommer, men "bare" 115 henrettelser. Nær halvparten av de dødsdømte slapp altså unna med livet i behold. Dette skyldtes først og fremst rømninger. 63 personer klarte å rømme fra fengselet. 12 ble frikjent i høyere rettsinstans, mens 10 fikk redusert straff. I 23 tilfeller er årsaken ukjent.²⁵

Vi kjenner altså til 115 henrettelser i Rogaland i tida 1610-60, mot 125 på Agder i perioden 1604-63. Men selv om vi for Agder bruker et lengre tidsrom, inngår likevel flere årganger med lensregnskaper i Rogaland enn for Agders del. Innenfor nevnte periode i Rogaland er 48 årganger bevart fra Ryfylke fogderi, og 47 årganger fra Jæren og Dalane fogderi.²⁶ På Agder er kun 45 årganger bevart fra tida 1604-63, det gjelder for alle de fire fogderiene. Det er altså funnet ti flere henrettelser på Agder, selv om Rogaland har 2,5 flere årganger av lensregnskapene bevart. Gjennomsnittstallene blir da 2,6 henrettelser pr. årgang på Agder, og 2,4 i Rogaland. Forskjellene er altså ikke store.

Hvordan blir bildet om vi tar hensyn til folketallet? Ut fra manntallene i 1660-åra kan vi regne med at det bodde ca. 47 000 personer på Agder, det utgjorde ca. 10,7 prosent av hele landets folketall.²⁷ Rogaland var langt folkefattigere med ca. 25 000 innbyggere og bare ca. 5,7 prosent av den norske befolkningen.²⁸ Tallene gir markante forskjeller i henrettelsesfrekvens: 1:13000 på Agder mot 1:7800 i Rogaland. Det var altså langt flere som ble henrettet i Rogaland enn Agder i forhold til folketallet.

I tabellen nedenfor ses den prosentvise fordelingen av lovbrudd som førte til henrettelser

i Agder og Rogaland. Sammenligningen viser markante forskjeller. Drap var som nevnt den vanligste årsaken på Agder, med 34 prosent av henrettelsene. I Rogaland er tallet bare 13. Der var derimot tyveri største kategori, med 29 prosent. På Agder var tyveriprosenten kun 11. Spedbarnsdrap og trolldom står omtrent likt i de to områdene. Mens nesten dobbelt så mange ble henrettet for blodskam i Rogaland som på Agder, hhv. 18 og 10 prosent. Rogaland hadde også relativt mange som mistet livet på grunn av løselevnet, mot ingen på Agder i denne perioden. Derimot ble en person henrettet for gjentatt hor på Agder, mens ingen dødsdommer ble eksekvert i Rogaland for denne forbrytelsen.²⁹ I tabellen er disse kategoriene slått sammen.

Tabell 1. Kildebelagte henrettelser i Agder 1604-63 og Rogaland 1610-60.

Prosentvise tall.

	Agder	Rogaland
Forsettlig drap	34	13
Spedbarnsdrap	10	9
Trolldom	12	11
Tyveri	11	29
Blodskam	10	18
Hor/løselevnet	1	11
Falskneri	1	2
Desertering	1	0
Diverse	5	7
Ukjent	16	0
Sum	101	100

Kjønnsfordelingen er nokså lik i de to regionene. Vi kjenner til 85 menn som ble henrettet på Agder, mot 75 i Rogaland. For kvinnes del er forskjellene enda mindre, 37 på Agder mot 40 i Rogaland.³⁰ For tre av henrettelsene på Agder er kjønnet ukjent.

Drapsdømte

En tredjedel av henrettelsene på Agder skyldtes drap der retten fant at ugjerningen ikke hadde skjedd "uforsynt", det vil si uten forsett eller overlegg.³¹ Det gjaldt i alt 42 personer. I tillegg kommer 13 kvinner som ble dømt for spedbarnsdrap, men denne forbrytelsen er skilt ut som en egen kategori (se nedenfor).

Drap ble i lovverket ansett for å være blant de verste nidingsverkene. Straffen var døden, med mindre det var tale om et uhell eller nødverge, og i andre tilfeller der drapet hadde skjedd uten forsett. Disse unntakene betydde i realiteten en omfattende uthuling av straffebestemmelsen, fordi rettspraksisen var slik at de aller fleste drap ble ansett for å være "uforsynt". Krangler mellom festdeltakere som eskalerte til våpenbruk med døden til følge, medførte nesten alltid at gjerningsmannen fikk betale seg ut av det hele med tegn og fredkjøp til kongen og erstatning til den dreptes pårørende. Etter hvert strammet myndighetene inn på denne praksisen. I Christian 5.s Norske Lov 1687 ble det uttrykkelig

sagt at kun drap gjort i nødverge eller ved uhell skulle unntas fra dødsstraff.

Hva slags kjønn og sosial bakgrunn hadde de drapdømte? Som en kunne vente var de aller fleste menn. Vi finner bare tre kvinner, den ene av dem hadde begått tre drap. Om lag halvparten av de henrettede er oppført med gårdsnavn eller, i noen få tilfeller, plassnavn. Det gjør at vi kan knytte dem til faste bosteder og dermed regne dem som en del av bygdesamfunnet. Den andre halvparten er bare angitt med fornavn og patronymikon (farsnavn med endelsen -sen/sønn eller -datter), eller de er bare kjent ved fornavnet eller kun som "en mann" eller "en misdeder". Det er vanskelig å vurdere den sosiale tilhørigheten til disse. Mest sannsynlig har det vært folk med en ganske løs tilknytning til bygdesamfunnet, for eksempel personer som kortvarig tok tjeneste langt fra hjemstedet. Noen var også omstreifere. Bare unntaksvis får vi rede på fødestedet, og der vi gjør det, er det påfallende mange som er født langt unna. Det siste er en klar indikasjon på løs tilknytning til bygdesamfunnet.

I flere tilfeller finner vi drap på naboer og slektninger. Åsul Sandvatn i Lister len ble i 1638/39 henrettet for drap på sin nabo Sigbjørn Sandvatn.³² Også Audun Mikkelsen og Paul Stensen var naboer på Hovet i Hylestad. Den første drepte den siste og ble henrettet for det i 1653/54.³³ Audun Hovet er for øvrig den eneste drapsmannen i Setesdal som ble henrettet i undersøkelsesperioden.

Broderdrap har også ført til henrettelser. Olav Bronnesdal i Grindheim "mistet halsen" i 1616/17 etter å ha drept en bror.³⁴ I 1663 fikk Henrik Kroken i Nedenes samme straff for å ha drept sin bror.³⁵ Vi kjenner også til et svogerdrap som førte til henrettelse. Knut Sveinungen Skjævesland ble halshogget i 1661 for drap på svogeren Glambek Skjævesland.³⁶

Bare én av de tre henrettede kvinnene kjenner vi navnet på: Mette Ommundsdatter i Fjære tingsted som ble henrettet i 1641.³⁷ Den andre kvinnen var "Ole Didriksens kone" som ble dømt medskyldig med ham for et dobbeltdrap på en "fattig mann og hans barn" i Lista len i 1625/26. I dette tilfellet ble de henrettedes kroppar partert og steilet og hodene satt på stake, så retten må ha funnet skjerpende omstendigheter.³⁸ Den tredje kjenner vi bare som "en kvinne" som hadde forgiftet en mann, en kvinne og ett av barna deres. Hun er for øvrig den eneste vi vet om som ble dømt for å ha myrdet med gift.³⁹

Spedbarnsdrap

Når spedbarn døde under eller like etter fødselen, kunne det ha ulike årsaker. Særlig utsatt for mistanke var kvinner som fødte i "dølgsmål", dvs. i det skjulte uten at noen andre var tilstede. Det var gjerne ugifte kvinner som fødte på denne måten. Mange barn døde nok av naturlige grunner. Men i noen tilfeller tok moren livet av det nyfødte barnet, i desperasjon og fortvilelse. Et "uekte" barn kunne den gang endre livsutsiktene radikalt for ei ung jente.

Kvinner som hadde "ligget i hjel" sine spedbarn skulle ifølge den danske kirkeordinansen 1539, som også ble gjort gjeldende for Norge, føres fram for biskopen. Han kunne gi syndsforlatelse og ilegge en passende bot til fattigkassa. Bestemmelsen ble gjentatt i den (egne) norske kirkeordinansen i 1607. Men året før var det i en kongelig forordning uttrykkelig slått fast at spedbarnsdrap skulle straffes med døden. Og senere ble bevisbyrden veltet over på kvinnen, slik at det var opp til henne å føre bevis for at barnet var omkommet

av naturlige årsaker. Dersom hun hadde unnlatt å få tak i hjelp under fødselen, og det dermed ikke var noen vitner tilstede, kunne det være vanskelig å bli trodd når en hevdet sin uskyld.

Henrettelsen skjedde ved halshogging. Ikke sjeldent fant dommerne skjerpene omstendigheter. Hodet ble da gjerne satt på stake, mens kroppen ble partert og lagt på "hjul og steile". Fra 1687 slo loven fast at alle spedbarnsmordersker skulle få sitt hode på stake etter halshoggingen, men etter hvert ble dommene gjerne omgjort til langvarig tukthusstraff.

Vi kjenner til 13 kvinner som ble henrettet for spedbarnsdrap på Agder mellom 1601 og 1663. Seks i Lista len, fire i Mandal og tre i Nedenes. Noen kjenner vi bare som knappe innførsler blant utgiftspostene, mens det i andre tilfeller ligger domsbrev med detaljerte gjerningsbeskrivelser som vedlegg til regnskapene. Det er gjerne de yngste sakene som har domsbrevet vedlagt.

I den eldste saken, som er fra 1614/15, kjenner vi ikke engang kvinnens navn. Kilden er uhyre knapp. "Gitt skarpretteren for et løst kvinnfolk han rettet, som hadde myrdet sitt eget barn – 2 daler". Vi får også vite at det kostet halvannen daler å fø på henne de 13 dagene hun satt fengslet.⁴⁰ To år senere ble Madelen Pedersdatter halshogget i Lista len. Hun hadde fått tre barn med en "løs kumpan" og myrdet ett av dem.⁴¹ Madelen er også bare innført som en utgiftspost i regnskapet. Annerledes blir det når domsbrevet ligger som vedlegg til regnskapet. Da kan vi ofte få et detaljert innblikk både i selve forbrytelsen og sammenhengen den var en del av. Som i saken mot ungjenta Marit Torsdatter.

26. april 1660 stod Marit foran sorenskriveren og de 12 lagrettemennene på bygdetinget i Bringsvær tingstue. Hun visste ikke helt om hun var 17 eller 18 år gammel, Marit, folk var ikke så nøye med å holde orden på alderen sin den gangen. Men hun visste godt hvor hun kom fra, og hvor hun hadde hatt tjeneste. Plassen Heia i Høvåg sogn var fødestedet hennes. For halvannet år siden kom hun til Myra på Vegårshei for å tjene. Der var hun blitt "beligget" av bondens bror, Olav Knutsen, og blitt gravid. Seks uker før jul hadde hun reist derfra og omsider kommet til gården Nesland i Froland sogn, der bonden Sven hadde gitt henne husvære. Da hun merket at fødselen nærmet seg tok hun tilhold i badstua. Der fødte hun et levende barn. Hun fortalte retten at barnet gråt. Etter kort tid svøpte hun barnet inn i forkledet sitt, og la bylten blant veden på ildstedet. Så gjorde hun opp ild.

Hun ble spurt om barnet var gutt eller jente, men det hadde hun ikke merket seg da hun hadde hatt sånn hast med å "ombringe" barnet. Barnefaren Olav Knutsen hadde ikke visst noe, verken om graviditeten eller drapet. Hun hadde heller ikke hatt omgang med noen annen mann, og ikke begått andre forbrytelser.

Sven Nesland var innstevnet som vitne i saken. Han fortalte at etter at barnet måtte vært drept "hørte han barneskrik i tre torsdagsnetter, så han ikke kunne få ro i hans seng, før han det for (...) fogden ga tilkjenne".

Fogden Søren Nilsen hevdet at Marit Torsdatter ved sin "grove og udediske" gjerning måtte ha forbrutt sitt liv. Marit ba om at livet hennes måtte bli spart, og lovet å "rette og bedre" seg. Men dommerne fant forbrytelsen altfor grufull til å kunne skåne Marits liv. Hun hadde begått "dobbelte nidingsverk" og gjerningene var "fast uhyrlige". For Marit ble dommen den verst tenkelige. Ikke nok med at hun skulle halshugges. Etterpå skulle kroppen

parteres og kroppsdelene legges på hjul og steile, ”andre til eksempel og avsky”.

Dommen ble avsagt 28. april. Allerede 7. mai ble den fullbyrdet av skarpretter Nils Engebretsen fra Kristiansand. Han fikk 16 riksdaler for sitt arbeid, og kvitteringen ligger som vedlegg i regnskapet. I den får vi også vite at Marits hode ble satt på stake. Det var vanlig at kroppsdelene ble liggende og råtne i lang tid.

Det går ikke fram av kildene hvor henrettelsen fant sted. Men kvitteringen fra bondelensmann Anders Gjømle for kostpenger til Marits fengselsopphold gir oss en pekepinn. Han skrev egenhendig under samme dag som henrettelsen, og kvitteringen ble utstedt på Gjømle i Fjære tingsted. Dermed har nok henrettelsen skjedd i nærheten. På slutten av 1500-tallet vet vi at lenets faste rettersted var på moen ved kongsgården på Nedenes.⁴² Kanskje var det her den unge jenta møtte døden.

Det gikk bare en måned fra Marit Torsdatter ble innsatt i fangehuset hos bondelensmannen til hun ble henrettet. Ingenting tyder på at noen høyere rettsinstans behandlet saken. Henrettelsen fant nok sted så snart som mulig, det vil i praksis si den tida det tok å få sendt bud etter skarpretteren i Kristiansand, og hans reise til Fjære. Øvrigheten ønsket neppe å betale kostpenger for en dødsdømt forbryterske lenger enn nødvendig.

Blodskam

Som tidligere nevnt endret blodskamsdefinisjonen seg noe på 1600-tallet. I perioden 1610-1637 var den på sitt mest omfattende, da slekt og svogerskap til og med søskenbarn ble regnet med. Før og etter dette var sex mellom søskenbarn, eller ektefelles søskenbarn, å anse som ”leiermål i forbudne ledd”. De forbudne ledd var til og med tremenninger. Vi må altså skille mellom blodskam og ”leiermål i forbudne ledd”. Det første kvalifiserte til dødsstraff, det andre til høye bøter, konfiskasjon av formue eller forvisning.⁴³

Regnskapene forteller om 12 personer som ble henrettet for blodskam. Halvparten var fra Lista len. I tillegg til de 12 kommer Ommund Urevatn i Hægebostad, som drepte sin kusine etter at han først hadde begått leiermål med henne. Hans forbrytelse er i figur 1 rubrisert som drap.⁴⁴

I 1621 ble enkemannen Torkel Loge ved Flekkefjord henrettet fordi han hadde fått barn med sin tjenestejente Guri Anbjørnsdatter. Problemet var at Guri var kusine til Torkels avdøde kone. Hennes mor var søster til Torkels svigerfar. Dermed ble forholdet definert som blodskam. Jenta ble også henrettet. Hva som skjedde med barnet forteller kildene ingenting om.⁴⁵

På gården Birkenes i sognet med samme navn kom det på midten av 1620-tallet for dagen at bonden Åge Jensen hadde hatt seksuell omgang med sin stemor Valborg Svendsdatter. Begge ble henrettet.⁴⁶

Leiermål i forbudne ledd ble som nevnt ikke straffet med døden, men straffen var ille nok. Tjøl Kleppe i Lista len ble i 1639/40 dømt til fire års straffarbeid på Bremerholm, marinens base i København, for to leiermål, det ene med sin tremenning.⁴⁷ Tidligere i samme århundre ble man ilagt høye bøter for slikt. For eksempel sonet Jon Ljosland i Åsral 25 daler i 1624/25 ”for han hadde beligget sin slekt i tredje ledd”.⁴⁸

I flere av blodskamsakene har det trolig vært snakk om det vi i dag ville se som klare overgrep og familietragedier. Ingen av sakene fra undersøkelsesperioden er kjent gjennom

domsbrev, så vi får ikke nærmere innblikk i dem. Vi tar derfor med oss en noe yngre sak, den er fra Åseral 1706. Jenta Ingeborg Andersdatter Smeland hadde i skjul født et barn som siden ble funnet dødt. Etter hvert kom det fram at barnefaren var hennes egen far, bonden Anders Olsen Smeland. 21. april ble begge dømt til døden ved halshogging. Hodene skulle settes på stake og kroppene brennes. Vi vet at dommen ble fullbyrdet. 8. november samme år på Hornnes kvitterte bøddelen for å ha mottatt 39 riksdaler for utført gjerning.⁴⁹

Tyveri

Norske studier konkluderer med at tyveri var relativt sjeldent i eldre tid. Dette står i sterk kontrast til for eksempel England, der tyveri var den vanligste lovbruddskategorien med ca. 70 prosent.⁵⁰ I Norge kan den neppe ha ligget over 10 prosent.⁵¹ En vanlig forklaring er at det engelske samfunnet ble mye sterkere differensiert på 1500- og 1600-tallet enn det norske, iallfall for en del forårsaket av at økonomien ble mye mer markedsorientert. Det vokste fram en stor underklasse av fattige byfolk og omstreifere. I Norge dominerte naturalhusholdning, og både by- og bygdesamfunnene var langt mer egalitære enn i England. Det var lokalsamfunnets ansvar å ta vare på de fattige, noe som også var nedfelt i lovverket. Sagt annerledes: De fattigste nordmennene trengte ikke å stjele, de ble underholdt av slektninger eller av bygda. I England stjal man av nød.⁵²

De som ble henrettet for tyveri var i de aller fleste tilfeller omstreifere eller folk som ikke var integrert i et lokalsamfunn. En fellesnevner er at de hadde begått *mange* tyverier, og at tyveriene gjerne var begått over et stort geografisk område. Flere av disse omstreiferne kom til å gjøre andre forbrytelser i tillegg (se "de multikriminelle" nedenfor).

Normalt ble ingen henrettet for første gangs tyveri.⁵³ Landsloven satte dødsstraff for gjentatt tyveri av verdier for en halv mark sølv eller mer. Første gang ble en gjerne pisket og/eller brennemerket, og kanskje forvist. Dessuten var det etter lovene tillatt å ta noe fra andre for å berge liv.

Den første vi finner i lensregnskapene henrettet for tyveri var Olav Aslaksen som ble hengt i Nedenes 15. desember 1617. Han var en "løsgjenger" som hadde begått tyverier "både her i lenet og andre steder".⁵⁴

I alt finner vi 14 personer som ble henrettet for tyveri. I tillegg kommer flere tyver i kategorien "diverse", men disse hadde også begått andre typer lovbrudd. Alle 14 var menn. Åtte var fra Nedenes len/Råbyggelag, fire fra Lista len og to fra Mandals len.

De multikriminelle

I noen tilfeller hadde nok staten og bygda felles interesser av å få luket ut bestemte personer fra samfunnet. Enkelte av de som ble henrettet må åpenbart ha spredt frykt og utrygghet og vært til stor plage for godtfolk. Slike streifet ofte vidt omkring, de slo seg gjerne sammen med likesinnede og de hadde ofte et langt rulleblad når de først ble pågrepet. Å ikke høre til et sted, ha en fast bopel, betydde allerede i utgangspunktet at en stod på utsiden av det etablerte samfunnet. De bostedsløse ble kalt løsgjengere, og det var vanlig at de ble stigmatisert som potensielle lovbrøyttere. En del av disse var nok forviste personer, som etter å ha begått lovbrudd i sitt opprinnelige miljø ble drevet ut på vandring. Det kunne være vanskelig å etablere seg i et nytt lokalsamfunn. En fremmed ble gjerne betraktet med

mistenksomhet dersom man ikke hadde attest fra prest eller tingallmue, eller på annen måte kunne godtgjøre at man var et hederlig menneske.

Et fellestrekk ved de kriminelle løsgjengerne var at de ofte hadde flere typer lovbrudd på samvittigheten. Tyveri, ran og overfall går igjen, og noen begikk voldtekter og mord. Tollef Aslaksen, som ble henrettet i Nedenes i 1635/36, hadde hatt "omgjengelse med en ku", begått atskillige tyverier, og "til og med myrdet fem personer". Kua nevnes først, mordene sist.⁵⁵ Om Tollef vet vi ikke mer enn det som allerede er nevnt. Han fins bare oppført som en knapp utgiftspost i lensregnskapet – bøddelen skulle jo ha betaling for å henrette ham. I andre tilfeller kan vi være heldigere og finne selve domsbrevet som vedlegg til regnskapet. Dommene var vanligvis ganske detaljerte. Det lengste domsbrevet over henrettede personer i lensregnskapene for Agder er på hele 13 sider. Gjennom det får vi et godt bilde av noen notoriske ugagnskråker i Lyngdal på 1630-tallet.

Einar Nilsen ble stevnet til høsotinget i Lyngdal i 1633. Der måtte han stå til rette for flere anklager. Han hadde forsøkt å voldta en kvinne som het Kirsten. De istykkerrevne klærne ble vist fram i retten. Det var også beskyldninger om annen vold, røveri og andre "usømmelige" gjerninger. Senere begikk Einar et nytt voldtektsforsøk på Ballestad, og denne gang endte det med at Åse Ballestad fikk et øksehogg i armen av Einar, da hun forsøkte å forhindre voldtekten ved å gå mellom gjerningsmannen og offeret. Einar hadde også pisset oppi ei matgryte som hang over ildstedet.

Deretter stod Laurits Treland fram på tinget og fortalte at Einar hadde tatt et halstørkle fra ham og slått hatten av hodet hans. Han hadde videre tatt en ost fra Laurits' kone. Også andre brakte fram klager over Einar, men ikke alle er spesifiserte.

På vårtinget 1634 betalte Einars far, Nils Tofte, 5 daler til fogden for å gjøre opp for sønnens ugjerninger. Einar måtte love å oppføre seg ordentlig heretter. Det kan virke underlig at Einar slapp så billig unna. Grunnen var nok at han fremdeles var "en av bygda", han hadde en far, kanskje andre også, som talte hans sak og bøtet for ham på tinget.

Det varte ikke lenge før Einar hadde brutt løftet. Allerede i juni samme år ble han stevnet til tinget fordi han hadde slått Laurits Treland med en øks. Einar møtte ikke, men ble likevel dømt til å bøte etter loven. Dette lovbruddet var likevel ikke så veldig alvorlig, mange bøtet for slik vold hvert eneste år på Agder.

I april 1635 var Einar og tre kompiser, Bjørn Tommesen, Tollak Oddsen og Jens Madsen, stevnet for overfall og ran mot Notting Stakkeland. En sen kveld, i nærheten av Bergsager, hadde Notting først blitt frastjålet penger og siden blitt slått og alvorlig skadet med øks. De stjal også klær fra ham da han lå hjelpeløs på bakken. Notting mente de hadde drept ham om han ikke fikk gjemt seg bort i et buskas i ly av nattemørket. Bondelensmann Ståle Bringsfjord og tre andre menn, som senere så på skadene, kunne fortelle at Notting var opphovnet på rygg og armer og hadde kuttskader i hendene. Alle de tiltalte, med unntak av Jens Madsen, tilstod ugjerningen og tilbød seg å betale skadebot. Jens nektet for at han hadde hatt noe med overfallet å gjøre. Ingen av de tiltalte kunne si noe om årsaken til overfallet.

I juni samme år ble de fire igjen stevnet av fogden for mer røveri og vold som allmuen klaget "høyiligen" over. Ingen av dem møtte, og saken ble utsatt. Da den endelig kom opp igjen ble det lagt fram en rekke anklager. Først stod Ånen Ballestad fram og fortalte om

atskillige gjenstander som Einar og Tollak hadde stjålet fra ham og hans søstre. Laurits Hundingsland beskyldte Einar for tyveri av en kjele, samt for å ha truet ham til å gi fra seg penger. Ellers ville han blitt slått. Kona ble også truet til å gi fra seg flesk og ost. Det kom også andre tyverianklager mot Einar, og til dels Tollak, fra andre lyngdøler, både menn og kvinner. Den mest detaljerte er fra Bjørn Ramsland. Einar var kommet til Ramsland nattestid og ville inn i huset, men Bjørn hadde nektet å slippe ham inn. Da hadde Einar gått helt berserk og hamret i veggene og klatret rundt på taket og revet av torv og gjort annet skadeverk. Dagen etter møttes de to i et bryllup, og Einar gikk straks på Bjørn med en tollekniv. Bjørn fikk et stikk i armen før han fikk flyktet derfra. Bjørn mente at Einar ellers ville ha drept ham.

Også denne gangen møtte Nils Tofte fram på den villstyrige sønnens vegne. Igjen tilbød han seg å bote for skadene. Men nå var begeret for lengst rent over. Fogden viste til Norges lover og mente Einar og kameratene hadde forbrutt sitt liv. Sorenskriveren og de tolv lagrettemennene var enige og dømte Einar og Tollak til døden. Bjørn Tommesen og Jens Madsen slapp derimot unna med en kraftig advarsel. Neste gang ville de bli sendt til straffarbeid i jern og lenker på Bremerholm.

Det hører med til historien at ingen av de fire var tilstede på tinget. De fremmøte kunne fortelle at Bjørn og Jens hadde rømt fra bygda, mens Einar og Tollak var "oppe på Berget" ovenfor stevnestuen. De turte ikke møte fram, de ante vel hva dommen ville bli. Einar ble likevel snart pågrepet. Av utgiftsregnskapet går det frem at han ble henrettet ved halshogging 14. august 1636. Tollak Oddsens finner vi derimot ikke, så han klarte trolig å rømme.⁵⁶

Fra pågripelsen til henrettelsen

Når det kom øvrigheten for øre at det kunne være begått en forbrytelse som kvalifiserte til dødsstraff, var det vanlig at fogden ga ordre om pågrepelse og sørget for at det ble foretatt avhør av den mistenkte, vitner og eventuelt andre involverte. Rekkefølgen av dette kunne nok variere fra sak til sak. Normalt var det bondelensmannen som forestod arrestasjon. Han hadde gjerne med seg et par håndfaste karer som medhjelpere. Det finnes også eksempler på at private har pågrepet mistenkte forbrytere, i ett tilfelle utenfor eget len, og transportert dem til hjemstedet. Det ga gjerne en pen slump penger. Jon Jonsen på Sande i Feda sogn fikk i 1605 16 riksdaler av fogden etter at han og to medhjelpere hadde klart å fange Amund Vemestad som hadde begått blodskam og var rømt fra lenet.⁵⁷

Den mistenkte ble vanligvis innsatt i fengsel på kongsgården. Både Huseby kongsgård på Lista og Nedenes kongsgård hadde fengsler, fra 1637 var det også fengsel på Oddernes etter at den nye kongsgården stod ferdig der. Dessuten hadde en del bondelensmenn fangehus på gården sin. Normalt var nok disse beregnet på korttidsopphold, men vi kjenner tilfeller der arrestanter har sittet flere uker fram til henrettelse. Den tidligere nevnte Marit Torsdatter satt fengslet hos bondelensmann Anders Gjømle i en hel måned.

Fengselsforholdene var forferdelige. Iallfall på kongsgårdene var det både hals- og fotjern med lenker og bolter, det kjenner vi til både ut fra inventarlistene og gjennom regnskapsføring ved anskaffelser. Slike innretninger ble gjerne skiftet ut med nye med et par tiårs mellomrom. Håndjern fantes både hos bondelensmennene og på kongsgårdene. Fangehullene var trolig

kalde og trekkfulle. Flere døde under oppholdet.⁵⁸ Men det var heller ikke uvanlig at folk klarte å rømme. En del av disse fikk kanskje hjelp utenfra.⁵⁹ Det var svært risikabelt å ha noe som helst med rømlinger å gjøre. Olav Lauritsen i Lista len ble "hudstrøket", dvs. pisket, for å ha slått håndjernene av fangen Olav Brand.⁶⁰

Om forholdene ellers var ille, ser det ut til at fangene fikk nok mat og drikke. Kostpenger er alltid utgiftsført i forbindelse med fengselsopphold, og satsene var faste. Man var forpliktet etter loven å sikre de innsatte tilstrekkelig å spise. Fangene kunne i enkelte tilfeller bli riktig kravstore. Osmund Feda, som satt fengslet på Lista i 1650-åra, kostet staten en hel riksdaler i uka fordi "han ikke ville la seg nøye med mat og drikke som en annen fange"!

Det kan dokumenteres at fanger har blitt torturert. Regnskap eller domsbrev nevner "pinlig forhør" i noen få trolldomssaker mot både kvinner og menn. Utenom disse finner vi tortur bare benyttet overfor en falskmyntner.⁶¹ Det kan selvsagt ikke utelukkes at omfanget har vært større enn dette, vi må regne med at noen tilfeller ikke har satt spor etter seg i kildene. På den annen side var det bare bøddelen som skulle utføre den slags "urene" tjenester, og han skulle ha sitt honorar. I tillegg var normalt presten tilstede for å formane og advare. Den ulykkelige hadde fortsatt mulighet til frelse dersom en bare snakket sant og angret sine synder. Prestehonorarer fins derfor også av og til i lensregnskapene. Det er altså grunn til å tro at fogder og lensherrer vanligvis var nøye med å utgiftsføre kostnadene, på samme måte som ved henrettelser.

I trolldomsprosessene ble tortur av og til benyttet for å presse fram tilståelser, selv om dette egentlig var forbudt etter en dansk recess fra 1547 som også ble gjort gjeldende for Norge.⁶² I saken mot falskmyntneren ønsket man kanskje å presse fram navn på medsamsvorne?

Det fantes neppe raffinerte torturinstrumenter som strekkbenker og den slags i vår landsdel. Slikt ville ha vist seg i inventarlistene. Det er tener og brennejern som nevnes. Torturen bestod nok vanligvis i at forbryterne ble kløpet med rødglødende tener.

Ingen skulle henrettes uten lov og dom. Fogden, som hadde fått delegert påtalemyndigheten fra lensherren, måtte snarest mulig framstille den tiltalte for bygdinget. Bygdinget ble gjort til førsteinstans gjennom Christian 4.s domstolsreform i 1590, og alle saker skulle først behandles der. I såkalte livssaker, dvs. saker der dødsstraff var et mulig utfall, skulle det være 12 lagrettemenn som dømte sammen med sorenskriveren.⁶³ Lagrettemennene var vanlige bønder i bygda som hadde sverget lagretteeden hos lagmannen. Alt tyder på at forbrytere som hadde fått dødsdom på bygdinget ble henrettet så fort bøddel kunne fremskaffes, uten at noen høyere rettsinstans ble konsultert. Det gikk vanligvis bare noen dager mellom bygdetingsdommen og henrettelsen, i praksis den tida det tok bøddelen å reise til retterstedet. I en forordning fra Christian 4. i 1613 ble øvrigheten pålagt å henrette dødsdømte så fort som mulig. Kongen hadde erfart at mange lensherrer og byråd stadig somlet med dette. Rikene ble dermed fylt opp av ugudelige mennesker, og laster og lyster grep stadig om seg – til "Guds fortørnelse".⁶⁴

Etter midten av århundret ble det i økende grad vanlig å få lagmannens sanksjon før henrettelse fant sted. Lovpålagt ble imidlertid dette først i 1687 i trolldomssaker, og i 1719 i alle livssaker.⁶⁵ Kongelig sanksjon av dødsdommer var ikke obligatorisk før i 1735.⁶⁶ Derimot hendte det at dødsdømte ble benådet av kongen også tidligere.⁶⁷ Det er i det hele

tatt påfallende hvor få straffesaker som ble anket til lagting og Herredag. Domsprotokollene derfra inneholder mest sivile saker, som tvister omkring arv, odel, bruksrett, gjeld osv.⁶⁸ Dette kan vanskelig tolkes annerledes enn at forbryterne normalt var avskåret fra å anke i straffesaker. For samfunnet var nok en bygdetingsdom et tilstrekkelig grunnlag å foreta en henrettelse på.

Etter at dødsdommen var avsagt ble det umiddelbart sendt bud etter bøddelen. Han kalles i kildene oftest for skarpretter eller mestermann, men betegnelsen bøddel er også kjent fra 1600-tallet. I det meste av perioden hadde Agder-lenene en bøddel på deling. Mester Elling er den første kjente skarpretteren på Agder. Han foretok henrettelser iallfall mellom våren 1605 og oktober 1629.⁶⁹ Det ser ut til at Mester Elling var bosatt i Mandal len.⁷⁰ Noen år i andre halvdel av 1630-årene måtte man hente bøddel fra Tønsberg hver gang noen skulle henrettes, "efterdi her under Agdesiden ingen mestermann var at bekomme".⁷¹ Men etter at Kristiansand by var grunnlagt i 1641 fikk byen snart en bøddel som skulle betjene hele Agder. Han het Nils Engebretsen. I 1670 måtte Nils selv bøte med livet etter at han hadde voldtatt ei ung jente på det groveste.⁷²

Vi har grunn til å tro at de dødsdømte rutinemessig ble skjenket mer eller mindre sanseløse på alkohol før henrettelsen. I en del regnskapsårganger finner vi nemlig utgiftsført "en pott franskvinn til fangen". En pott var 0,97 liter. De årene posten finnes, gjelder den for alle henrettede. Når den mangler, betyr ikke det nødvendigvis at fangene ikke fikk alkohol. I 1630-årene kostet franskvinnen bare en halv ort for potten, den utgjorde en meget liten del av de totale omkostningene. Kanskje ligger kostnaden normalt "skjult" i andre utgiftsposter.

Ingenting tyder på at man på Agder torturerte fanger i forbindelse med selve henrettelsen, med unntak av de umenneskelige smertene bålhenrettelsene trolig har medført. Fra andre land kjenner vi til at de verste forbryterne kunne bli "radbrukket". De ble da lagt oppå, og bundet fast til, tverrlagte stokker. Bøddelen brukte så et stort kjerrehjul til å knuse armer og bein på offeret mens det ennå levde. Også andre fryktelige torturmetoder er kjent. På Agder kjenner vi fra undersøkelsesperioden som sagt til noen få tilfeller av tortur i *fengselet*, men aldri under henrettelsen. Derimot kan det ikke utelukkes at studier av kilder fra den følgende tida, særlig slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet, da lovverket var på sitt mest brutale, vil kunne dokumentere tortur før henrettelse.

Erdmans Jensens krønike fra ca. 1740, som baserer seg på rådstue- og bytingsprotokoller fra Kristiansand som siden har gått tapt i brann, forteller at en morder ble dømt til knusing av armer og bein (radbrekking) før halshugging og steiling.⁷³ Dommen skulle være avsagt 23. august 1670. Bytingsprotokollen fra dette året er bevart, men der nevnes ikke dommen. Trolig er det rådstueretten som har dømt i saken, men denne protokollen har siden gått tapt i brann. Derimot er byens regnskaper bevart, og der kan vi lese at bøddelen mottok 18 riksdaler for å henrette en morder 19. august 1670. Tortur er ikke nevnt. 26. august ble ytterligere fire mordere henrettet, de ble lagt på hjul og steile, men det står ingenting om radbrekking eller andre former for tortur før henrettelsen.⁷⁴ Erdman Jensens krønike er en senere kilde, nedskrevet om lag 70 år etter at hendelsen fant sted. Jensen forteller bare om én morder, mens regnskapene altså viser at fem mordere ble henrettet dette året. Vi bør altså være forsiktige med å bruke denne kilden som "dokumentasjon" på at tortur har

funnet sted. Krøniken forteller dessuten bare at *dommen* lød på radbrekking, ikke at henrettelsen faktisk ble utført slik.

En henrettelse var en offentlig sak og skulle skje til allmenn beskuelse. Slik kunne andre avskrekkes fra å havne i samme situasjon som drapsmannen, tyven eller trollkvinna. De ulike henrettelsesmetodene er beskrevet nedenfor. Vi skal først bare ta med oss at lensregnskapene fra Agder forteller om seks tilfeller av hjul og steile etter halshogging. Da ble den døde kropp partert i fire deler. Kroppsdelen ble bundet fast til kjerrehjul som ble lagt vannrett oppå stolper. Hodet ble plassert på toppen av en stake. Slik ble levningene stilt til skue i lang tid framover. Hensikten var naturligvis å avskrekke andre fra å havne i samme situasjon. Tre av de som ble steilet hadde begått dobbeltdrap, en ett enkelt drap, sikkert under skjerpene omstendigheter, foruten to vi har nevnt tidligere: falskmyntneren fra Nedenes og spedbarnsmordersken Marit Torsdatter.

Halshogging, henging, bål og brann

Som tidligere nevnt inneholder verken Magnus Lagabøtes Landslov eller Christian 4.s Norske Lov noe om hvilke henrettelsesmetoder som skulle benyttes ved de ulike typene av ubotamål. Først i Christian 5.s Norske Lov av 1687 ble dette vanlig. Imidlertid kom det både på 1500- og 1600-tallet en rekke recesser og forordninger der metode var foreskrevet. Tidlig har det utviklet seg en praksis der de aller fleste henrettelser skjedde ved halshogging, mens tyver ble hengt. Da trolldomsprosessene kom i gang fra midten av 1500-tallet ble det snart vanlig å straffe heksene med bål og brann, etter påvirkning fra demonologisk litteratur og praksis i andre land. Men lovforankret ble bålstraffen for trolldom først i Christian 5.s Norske Lov, paradoksalt nok *etter* at man i realiteten hadde sluttet å brenne hekser.⁷⁵ Det var i samme loven også bålstraff for homoseksualitet og seksuell omgang med dyr.

To tredjedeler av de henrettede på Agder i perioden 1604-1663 ble halshogget. Flesteparten var drapdømte, men også henrettelser som følge av spedbarnsdrap, blodskam og en del sjeldnere forbrytelser ble utført på denne måten. Vi kjenner også til at enkelte trollfolk ble halshogget i landsdelen, både kvinner og menn. I flere historiske verk har det vært hevdet at bønder og allmuefolk ble halshogget med øks, og at henrettelse ved sverd var et adelsprivilegium.⁷⁶ Det ble oppfattet som mindre vanærende å dø ved sverdet enn øksa. Ved sverdhenrettelse satt den dødsdømte på knærne, altså halvt oppreist, mens økshenrettelse krevde at man la hodet ned på en treblokk. På Agder ble alle halshogginger inntil 1660-årene foretatt med sverd. I starten er riktig nok ikke våpenet spesifisert, men fra 1625 og utover spesifiseres det mange ganger at henrettelsene har foregått med sverd. Dessuten finner vi innkjøp av rettersverd utgiftsført i lensregnskapene. Allerede i 1616/17 kjøpte man rettersverd til kongsgården Huseby på Lista. Et nytt ble kjøpt inn i 1638, begrunnet med at det gamle var utslitt! Det *var* mange henrettelser i Lista len fram til 1630-årene, så det gamle sverdet hadde nok ofte vært i bruk. I 1650/51 nevnes et rettersverd i en inventarliste på Oddernes kongsgård.⁷⁷

Derimot tok en under eneveldet i bruk øks også her på Agder. Det var for så vidt en naturlig følge av at lovverket nå kom til å regne sverdhenrettelse som "ærlig henrettelse", mens avlving med øks ble regnet som "kvalifisert dødsstraff".⁷⁸ I Kristiansand bys regnskaper

nevnes eksplisitt at de fem morderne i 1670 ble henrettet med en nyinnkjøpt øks.⁷⁹

Straffen for tyveri var henging. At straffen også ble praktisert på Agder ser vi av utgiftspostene, for eksempel står det om tyven Olav Aslaksen at han ble "greet, dømt og hengt".⁸⁰ Henging nevnes eksplisitt i forbindelse med åtte andre henrettelser av tyver. Etter alt å dømme ble alle tyver avlivet på denne måten, med unntak av enkelte som hadde begått andre forbrytelser i tillegg.

Trolldomsdømte kvinner ble vanligvis brent på bål. Den ulykkelige ble først bundet fast til en liggende stige. Når bålet sto i full fyr reiste bøddelen stigen opp og lot den deise inn i flammene.⁸¹

Avsluttende betraktninger

Som nevnt i note 1 bygger denne foredragsartikkelen på et bokprosjekt under arbeid. Både tall, kommentarer og slutninger er derfor tentative. Undersøkelsen har så langt avdekket et betydelig avvik mellom omfanget av henrettelser på Agder i forhold til i Rogaland. Rogalandstallene har i nasjonale oversiktsverk dannet grunnlag for å estimere henrettelsesomfanget i Norge. Ved å forutsette at tallene fra Rogaland er noenlunde representative for landet under ett, har man anslått i overkant av 40 henrettelser pr. år i Norge.⁸² Agder hadde i 1660-årene et folketall som var bortimot dobbelt så høyt som Rogalands. Dersom henrettelsesomfanget på Agder brukes på tilsvarende måte for å estimere omfanget nasjonalt, vil det utgjøre 24 henrettelser pr. år. Ved å slå sammen de to undersøkelsene, som samlet bygger på 16,4 prosent av befolkningen i landet, kan det hevdes at det nasjonale estimatet pr. dato bør nedjusteres fra 42 til 30 henrettelser pr. år. Undersøkelsen har også avdekket et interessant geografisk mønster. Det var i alt overveiende grad kyst-egdene som ble henrettet. I indre Agder, som hørte til det beltet av indre bygder som Jørn Sandnes mente fortsatt på 1500- og tidlig 1600-tall hang igjen i en "vikingtidsmentalitet"⁸³, der draps- og voldsfrekvensen var blant landets høyeste, forekom det knapt henrettelser. Verken i Sirdal, Åseral, Bykle, Bygland, Evje og Hornnes, Åmli eller i Vegårshei er det henrettede å finne.⁸⁴ Og i Valle i Setesdal var det bare ett drap i perioden som medførte at gjerningsmannen måtte bøte med livet. De mange drapene i forbindelse med "fest-og-fyll-volden" i indre Agder ble altså ikke bekjempet med dødsstraff i denne perioden. De aller fleste henrettelsene finner vi altså i kystområdene. Riktignok var også folketallet atskillig høyere der. Likevel er det påfallende at det knapt forekom henrettelser av folk i indre Agder. Dette kan nok iallfall delvis forklares ut fra demografiske og sosiale ulikheter. Kystområdene har trolig hatt en langt høyere grad av inn- og utflytting. Der hjemsted eller fødested er nevnt, ser vi at den dødsdømte personen ofte var en "fremmed". Graden av ran, overfall og andre vinningsmotiverte forbrytelser har sannsynligvis vært mye større i kystområdene. Omvendt var bygdesamfunnene i indre Agder preget av stabilitet, oversikt og "heimerett".⁸⁵ Det siste innebar at bygda hadde sine egne sedvanebaserte normer for hva som var rett og galt, og ditto sanksjoner når noen overtrådte normene. Dermed holdt bygdefolket sine egne "på plass". Dette står ikke i motstrid til den høye volds- og drapsfrekvensen. Volden var knyttet til fest og drikke, og den var etter alt å dømme betraktet som en "normal" omgangsform ved slike anledninger, og dessuten forbundet med sosial status.

FORKORTELSER

LR	Lensregnskap
NHD	Norske Herredags-Dombøger
NST	Norsk slektshistorisk tidsskrift
RA	Riksarkivet, Oslo
SAK	Statsarkivet i Kristiansand

TRYKTE KILDER

- Albert og Jacob Justssønner Wolfs dagbøker, trykt i *Norsk slektshistorisk tidsskrift* bd. 3, Oslo 1932
- Erdman Jensen: Christiansands Krønike*, utg. av Agder Historielag/Kristiansand kommune 1919/1990
- Kirkeordinansen av 1607*, utg. av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Oslo 1985
- Kristiansand bytingsprotokoll* nr. 1 1670, utg. av Agder Historielag, Kristiansand 1991
- Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604*, Christiania 1855, opptrykk av Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt, Oslo 1981.
- Kong Christian den femtes Norske Lov 1687, nettutgave ved Prosjekt for nettbaserte hovedfagsstudier, Universitetet i Oslo, <http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5home.html>
- Lista tingbok* nr. 1 1657-1660, utg. av Agder Historielag, Kristiansand 2002
- Niels Stubbs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572-1580*, utg. av Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania 1895
- Norske Herredags-Dombøger 1578-1646*, 1.-4. rekke med tillegg, Christiania/Oslo 1893-1972
- Odelsmannstallet 1624 for Nedenes, Råbyggelag og Mandal len og Lister lens jordebok ca. 1617*, utg. av Agder Historielag, Kristiansand 1979
- Stavanger Domkapitels Protokoll 1571-1630*, utg. av Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania 1901
- Winge, Harald (red.) (1988): *Lover og forordninger 1537-1605*, Oslo

LITTERATUR

- Dyrvik, Ståle (1979), *Norsk økonomisk historie 1500-1970, band 1 1500-1850*, Oslo
- Erichsen, Bodil Chr. (1997), 1600- og 1700-tallets tingbøker som kilde til retts- og kriminalitetshistorie, i *Heimen* bd. 34
- Ersland, Geir Atle og Hilde Sandvik (1999), *Norsk historie 1300-1625*, Oslo
- Fløystad, Ingeborg (2007), *Agders historie 1641-1723*, Bergen
- Holmboe, Tage (1961), Betydningen for strafferetten, i Povl Bagge m.fl. (red.), *Højesteret 1661-1961*, København
- Krogh, Tyge (2000), *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København
- Lensrekneskapar II* (1983). Utg. av Riksarkivet, Oslo
- Næss, Hans Eyvind (1982), *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*, Oslo
- Næss, Hans Eyvind (1984), *Med bål og brann. Trolldomsprosesser i Norge*, Stavanger
- Næss, Hans Eyvind (1985), "straffes på livet andre til eksempel og forskrekkelse". Kriminalitet og bruk av dødsstraff i Rogaland på 1600-tallet, i *Heimen* bd. 22
- Næss, Hans Eyvind (1990), Forbrytelse og straff, i Liv Marthinsen (red.), *Tingboka som kilde*, Oslo
- Rian, Øystein (1995), *Den nye begynnelsen 1520-1660*, bd. 5 i Knut Helle (hovedred.), *Aschehougs norges historie*, Oslo
- Sandnes, Jørn (1990), *Kniven, ølet og æren*, Oslo
- Sandnes, Jørn (1999), Lex non scripta. Den norske heimeretten, i *Historisk tidsskrift* bd. 78.
- Stoa, Nils Johan (2003), *I hine hårde dage. Gamle norske kriminalhistorier*, Oslo
- Sødal, Terje (1996), *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600-1700*, hovedfagsoppgave, Bergen
- Tamm, Ditlev (1996), *Dansk retshistorie*, 2. udg., København
- Tamm, Ditlev (2005), *Retshistorie*, 2. udg., København.
- Terjesen, Harriet Marie (1994), *Blodskam og leiermål i forbudne ledd. En studie med utgangspunkt i kilder fra Rogaland i tidsperioden 1602-1659/61*, Oslo

NOTER

¹ Foredraget bygger på et forskningsprosjekt under arbeid. Prosjektet skal etter planen kunne ut i en bok om kriminalitet, dødsstraff og trolldom på Agder på 1600-tallet. Et utkast om dødsstraffen har vært framlagt på et internt manus-seminar, og kommentert av mine kolleger ved daværende institutt for historie ved Høgskolen i Agder. Jeg vil takke dem for konstruktive innspill.

² Næss 1990. Trolldomsprosessene har derimot lenge interessert norske historikere, men disse utgjør bare en liten del av emnefeltet.

³ For Nedenes len, Råbyggelag og Mandal len er den eldste bevarte regnskapsårgangen 1601/02, men der er det ikke ført noen henrettelser. Deretter er det lakune fram til årgangen 1607/08. For 1606/07 fins 59 vedlegg bevart, men ikke selve regnskapet. For Lista len er regnskapene bevart fra og med årgangen 1604/05. Lensregnskapene vil bli nærmere omtalt under avsnittet "Kildegrunnlaget".

⁴ Serien av lensregnskaper for Agder tar slutt i 1662/63. Deretter fyller serien av fogderegnskaper de samme funksjonene på fogderinivå.

⁵ Trolldom vil utgjøre en egen del av den planlagte boka.

⁶ Terjesen 1994: 3f.

⁷ Holmboe 1961: 63.

⁸ Krogh 2000: 189,

⁹ Ibid.: 266.

¹⁰ Tamm 1996: 93.

¹¹ Næss 1985: 53.

¹² Ibid. ff.

¹³ Næss 1985: 54.

¹⁴ Tamm 2005: 169.

¹⁵ Holmboe 1961: 67.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Mandal, Nedenes og Råbyggelag er ført sammen som ett regnskap, og serien tar til med regnskapsåret 1. mai 1601 – 1. mai 1602 og slutter med kalenderåret 1663. Lista len utgjør et eget regnskap. Det eldste bevarte regnskapet er 1. mai 1604 – 1. mai 1605. Serien slutter med kalenderåret 1662. For å føre undersøkelsen fram til samme år i Lista som i de andre områdene, er også fogderegnskapet for Lista len for kalenderåret 1663 tatt med i undersøkelsen.

En del årganger innenfor periodene mangler. For Mandal, Nedenes og Råbyggelag er 45 regnskapsår bevart, 11 mangler. Lista har 45 bevart, 13 mangler.

¹⁸ *Lista tingbok* nr. 1: 72.

¹⁹ *Stavanger Domkapitels Protokoll 1571-1630*: 352ff.

²⁰ *Stavanger Domkapitels Protokoll 1571-1630*: 352ff. (to henrettelser), Oddernes kirkes regnskaper 1642-44, boks 50 i Rentekammeret, kirkeregnskaper, RA (to henrettelser).

²¹ Albert og Jacob Justsonner Wolfs dagbok, trykt i NST bd. 3: 31.

²² Manntallene i 1660-åra gir grunnlag for å tallfeste befolkningen på Agder til ca. 48 000. Dyrvik 1979: 18, som igjen bygger på T.H. Aschehoug, *Statistiske studier over folkemængde og jordbrug. Tilleggshefte til Statsøkonomisk tidsskrift*, Kristiania 1890. Ingeborg Fløystad regner i Agders historie et folketall på 47 020 i 1660-åra (Fløystad 2007: 382). Differansen skyldes trolig at Dyrvik har gjort større skjønsmessige tillegg enn Fløystad. For det første var bare menn og gutter omfattet av tellingen, dernest er det grunn til å tro at en del personer ikke er kommet med. Min egen nærstudie av Oddernes og Søgne viste en vekst fra 1610 til 1665 på hhv. 75 og 80 prosent. Sødal 1996: 11. Om vi regner med en noenlunde tilsvarende vekst for resten av Agder, kan vi grovt anslå en gjennomsnittlig folkemengde i perioden til 40 000.

²³ Terjesen 1994: 134.

²⁴ Næss 1990.

²⁵ Næss 1990: Tabell s. 34.

²⁶ Tall på grunnlag av optelling i *Lensrekneskapar II*.

²⁷ Fløystad 2007: 40 og 382.

²⁸ Næss 1984: 19.

²⁹ Næss 1990: Tabell s. 34

³⁰ Ibid.

³¹ Distinksjonen i vår tid mellom "overlagt" og "forsettlig" drap fantes ikke den gang.

³² LR, Lista len 1638/39, utgiften, film 364, SAK.

³³ LR, Nedenes len 1653/54, utgiften, film 357, SAK.

³⁴ LR, Lista len 1616/17, utgiften, film 362, SAK.

³⁵ LR, Nedenes len 1663, utgiften, film 360, SAK.

³⁶ LR, Mandals len 1661, utgiften, film 359, SAK.

³⁷ LR, Nedenes len 1640/41, utgiften, film 352, SAK.

³⁸ LR, Lista len 1625/26, utgiften, film 363, SAK.

³⁹ LR, Lista len 1623/24, utgiften, film 363, SAK.

⁴⁰ LR, Mandals len 1614/15, utgiften, film 344, SAK.

⁴¹ LR, Lista len 1616/17, utgiften, film 362, SAK.

⁴² *Nils Stubbs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572-1580*: 115. Her fortelles at i januar 1576 ble lensherren Erik Munk

forliket med Bent Bringsverd om at heretter skulle "thet retterstedt ephther thenne dag att holdes paa moen widt Nedenes som tilfforn."

⁴³ Terjesen 1994: 3f.

⁴⁴ LR, Lista len 1639/40, utgiften, film 364, SAK.

⁴⁵ LR, Lista len 1621/22, inntekten, forbrutt gods og vedlegg til samme, samt utgiften, film 362, SAK.

⁴⁶ LR, Nedenes len 1626/27, inntekten, forbrutt gods, film 347, og LR, Mandals len 1631/32, sakefallslisten, film 349, SAK. Relevante data også i *Odelsmannstallet* 1624 s. 18.

⁴⁷ LR, Lista len 1639/40, utgiften, film 364, SAK.

⁴⁸ LR, Råbyggelag 1624/25, sakefallslisten Åsral, film 347, SAK.

⁴⁹ Råbyggelag fogderegnskap, pakke 1706-07, RA. Takk til Reidar Vollen som gjorde meg oppmerksom på denne saken.

⁵⁰ Sandnes 1990: 86.

⁵¹ Sandnes 1990: 86.

⁵² Sandnes 1990: 88.

⁵³ Unntaket finner vi i en forordning fra 1562 som gjaldt bl.a. på kronens gårder, adelens setegårder og i kjøpstedene. Den som stjal for en verdi av en mark dansk mynt eller mer, skulle henges. Winge (red.) 1988: 79.

⁵⁴ LR, Nedenes len 1617/18, utgiften, film 345, SAK.

⁵⁵ LR Nedenes 1635/36, utgiften, film 350, SAK.

⁵⁶ LR, Lista 1641/42, utgiftsregnskap 1635-37 med vedlegg, film 365, SAK.

⁵⁷ LR, Lista len 1604/05, utgiften og vedlegg nr. 16, film 361, SAK.

⁵⁸ Den trolldomsmistenkte Kirsten Villeiksdatter døde i fengselet på Nedenes i 1626/27. Tollak Bjørnsen Grimestad, som var dømt "i jern", dvs. til å arbeide som straffange, for flere forbrytelser, døde på Huseby kongsgård under fengselsopphold der i 1638/39. Begge oppl. i LR, utgiften, hhv. film 347 og 364, SAK.

⁵⁹ Lensregnskapene nevner fem personer som klarte å rømme fengselet, en av dem hadde rømt to ganger.

⁶⁰ LR, Lista len 1615/16, utgiften, film 362, SAK.

⁶¹ LR, Nedenes len 1625/26, utgiften, film 347, SAK.

⁶² Ersland og Sandvik 1999: 231.

⁶³ Sorenskriveren kom inn i det norske rettssystemet i 1591. I starten skulle han bare være sekretær for bondelagretten, men etter et par tiår ble han meddommer sammen med lagretten, også før dette ble formalisert i 1634.

⁶⁴ Tamm 1996: 96.

⁶⁵ Erichsen 1997: 270.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Da en del "tvilsomme" drapssaker ble lagt fram for kansleren under Herredagen i 1616, ble en drapsmann fra Agder benådet av kongen, som var tilstede på Herredagen. Dette til tross for at kansleren hadde innstilt på det motsatte. NHD, Tillegg til 1.-4. rekke: 139-150.

⁶⁸ Erichsen 1997: 268f.

⁶⁹ Nevnes første gang ved navn i LR, Lista len 1604/05, utgiften, film 361, SAK, og siste gang i Albert og Jacob Justsønner Wolfs dagbok 12. oktober 1629, NST bd. 3: 31.

⁷⁰ I LR, Lista len 1610/11, utgiften, nevnes at Mester Elling måtte "hentes fra Mandals len".

⁷¹ LR, Mandal len 1634/35, utgiften.

⁷² *Kristiansand bytingsprotokoll nr. 1*: 101-106, 110-111, *Erdman Jensen: Christianssands Krønike*: 42.

⁷³ *Erdman Jensen: Christianssands Krønike*: 38.

⁷⁴ Rentekammeret, Byregnskaper 1602-1815, boks 284, Kristiansand. Sikt og sakefall 1658-1680, legg 1, utgifter 1670, RA.

⁷⁵ Næss 1982: 445.

⁷⁶ Se for eksempel Stoa 2003: 15.

⁷⁷ LR, Mandals len 1650/51, film 356, SAK.

⁷⁸ Holmboe 1961: 66.

⁷⁹ Rentekammeret, Byregnskaper 1602-1815, boks 284, Kristiansand. Sikt og sakefall 1658-1680, legg 1, utgifter 1670, RA.

⁸⁰ LR, Nedenes len 1617/18, utgiften, film 345, SAK.

⁸¹ Næss 1982: 248. Det kan tilføyes at det ved flere av bålhenrettelsene på Agder er utgiftsført stiger.

⁸² Rian 1995: 218.

⁸³ Sandnes 1990: bl.a. 117.

⁸⁴ Dagens kommuneinndeling er lagt til grunn.

⁸⁵ Begrepet "heimerett" er grundigst drøftet av Jørn Sandnes (1999).